

MIELŐTT BELENÉZNÉNK

Végre megjelent magyarul a teljes *Historia Augusta*! A kötet a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékén készült, a fordításban húszan vettek részt. No de mi is az a *Historia Augusta*, és miért örülünk annak, hogy megjelent? Mivel talán nem ez a római irodalom legismertebb alkotása, érdemes először röviden bemutatni magát a művet, amelyből eddig magyarul csak részletek voltak hozzáférhetőek.¹

A *Historia Augusta*, vagy ahogy a címdalalon főcímként olvasható, a *Császárok története*, 30 római császár-életrajzot tartalmazó gyűjtemény. Pontosabban 30 életrajz, amelyek az i. sz. 117 és 284 között élt császárokat, császárlételeket és trónkövetelőket mutatják be. Az életrajzgyűjtemény az utolsó területnövelő császárt, Traianust (98–117) követő Hadrianusnak az uralkodásával kezdődik és Carinuséval ér véget. Utána már Diocletianus következik, s vele egy újabb korszak, a *dominatus*, a birodalom pedig hamarosan két részre oszlik. E két dátum között zajlik tehát a *principatus* virágzásának és bukásának olykor viharos története. A kezdeti erőskezdő császárok helyét a 200-as években átveszik a saját hadseregükre támaszkodó, egymással rivalizáló katonacsászárok. Ők aztán néha igencsak sűrűn váltják egymást, általában nem az előd természetes halálának köszönhetően. Történeti ismereteink erről a korszakról, mivel számos egyéb forrás elveszett, jelentős részben éppen a *Historia Augustából* származnak,² amely ezért megkerülhetetlen történelmi dokumentum.

Ezen a ponton pedig izgalmassá válik ez a kb. 500 oldalnyi szöveg. Mára ugyanis egyetértés alakult ki a kutatók között abban, hogy a *Historia Augusta* igencsak megbízhatatlan adatokat tartalmaz.³ Az életrajzokat anakronizmusok, önellentmondások és más források alapján egyértelműen felismerhető tévedések tarkítják. Még érdekesebb a szövegeknek az a jellegzetessége, hogy az események válogatásában leginkább a bulvárlapokra, elfogulatlanságukban pedig a modern pártok propagandairataira emlékeztetnek.⁴

Vince Máté: Ha meglenne

Császárok története (Historia Augusta) Havas László bevezető tanulmányával. Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 2003.

A jó császárok nagyon jók, a rosszoknak általában szinte nincs is emberi tulajdonságuk, ám mindegyikük életét csodák és jósjelek kísérik, amelyek előrejelzik trónra jutásukat vagy éppen a halálukat. És bármennyire hitelesnek tűnik is a csaták leírása vagy a hadjáratok bemutatása, az olvasó már ezekben is kételkedni kezd, ha velük azonos valóságtartalmú eseményként szerepel az életrajzban, hogy a császár egyetlen éjszaka barátjaival együtt elfogyaszt egy húszfogásos lakomát, amelynek minden fogása után megfürdenek, és szeretkeznek is. A történeti hitelességet az is kissé megkérdőjelezi, hogy bizonyos fordulatok vándormotívumként több életrajzban is előfordulnak, kisebb-nagyobb változtatásokkal.

A modern tudományos szövegekhez szokott olvasó kicsit talán megnyugszik, amikor egyes tények alátámasztására szenátusi jegyzőkönyvek, csatateri beszédek és hivatalos vagy magánlevelek iktatódnak az elbeszélésbe. Ám nyugalma hamarosan megzavarja az egy idő után minden háttértudás nélkül is feltámadó gyanú, hogy a szerző olyan dokumentumokból is idéz, amelyeket szinte bizonyosan nem ismerhet, vagy amelyek valószínűleg nem is léteztek. Vagyis ami elsőre hiteles, felbecsül-

hetetlen értékű dokumentumnak tűnik, valójában nagy eséllyel az első szótól az utolsóig hamisítvány.⁵

Kezünkben tehát a *Historia Augusta*, a II–III. századi római történelem legnagyobb terjedelmű forrása, amelynek azonban hitelessége erősen kérdéses. Ennek ellenére, vagy inkább éppen ezért rendkívül fontos és érdekes, ráadásul nem csak történelmi szempontból, hiszen a gyűjtemény és az elbeszélés jellegzetességei az irodalmárok figyelmére is érdemesek. Ideje azonban belenézni a most megjelent kötetbe, a *Historia Augusta* első teljes magyar fordításába.

AMIKOR ELŐSZÖR PILLANTOTTAM...

Halvány színű, szolid borítójú 630 oldalas könyvet tartunk a kezünkben. Három részre tagolódik: egy több mint 40 oldalas bevezető tanulmányra (a végén 3 oldalnyi bibliográfiával), 60 oldalas jegyzetapparátusra és magára az 520 oldalnyi életrajzgyűjteményre. A kötet megjelenését a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiuma és az Oktatási Minisztérium támogatta, méghozzá a Felsőoktatási Tankönyvpályázat keretében. Vagyis úgy tűnik, komoly munkával van dolgunk. Legalábbis első ránézésre. Amint ugyanis a 9. oldalon olvasni kezdjük a kötet előszavát, egyik döbbenet követi a másikat, s ez így folytatódik a 633. oldal utolsó jegyzetéig.

Próbáljunk meg először arra a kérdésre válaszolni, *miért*, illetve *kinek* lehet jó, hogy megjelent a *Historia Augusta*. Magától értetődő válasz, hogy a tágon értelmezett szakmának, vagyis a történészeknek, az ókor irodalmával foglalkozó tudósoknak és diákoknak. Hiszen több egyetem történelem szakán is a kötelezőolvasmány-listákon szerepelnek részek a *Historia Augustából*, igaz, általában a régebbi kiadás alapján. Emellett talán nem elképzelhetetlen, hogy akadnak nem szakmai olvasók is: latinul nem tudó irodalomtörténészek, vagy csupán egyszerű érdeklődők (egy bestsellerszerző római témájú könyveivel foglalkozó internetes fórumon például a hozzászólók izgatottan fogadták a kötet megjelenésének híret). A bevezető tanulmány és a jegyzetanyag

1 ■ A korábbi magyar nyelvű válogatás: *Historia Augusta. Válogatás*. Fordította Terényi István. Válogatta Ferenczy Endre. A bevezetést írta Hahn István. Gondolat, Bp., 1968.

2 ■ *Scriptores Historiae Augustae*. I–III. Translated and introduced by David Magie (The Loeb Classical Library). G. P. Putnam's Sons, New York – William Heinemann Ltd., London. 1921. XXIV. old.; Gian Biagio Conte: *Latin Literature. A History*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD. 1999. 652. old.

3 ■ Michael von Albrecht: *A római irodalom története II*. Fordította Tar Ibolya. Balassi, Bp., 2004. 1117–1118. old.; Conte: *i. m.* 651. old.

4 ■ Albrecht: *i. m.* 1117. old.

5 ■ Conte: *i. m.* 651–652. old.

azonban akkora előzetes tudást feltételez használójától, hogy az utóbbi csoport számára szinte semmivel sem hozzáférhetőbb a kötet, mintha latinul lenne. A latin szakos hallgatók, tanárok valószínűleg úgyis latinul olvassák, maradnak tehát egyrészt azok, akik valamiért idézni szeretnének belőle, másrészt a történészek. Az is kétséges, hogy az ő tájékozódásukat segíti-e a tanulmány és a jegyzet-anyag, de most inkább azokkal a prob-lémákkal foglalkozunk, amelyeket a tanulmány megfogalmazásai és terminológiai következetlenségei, illetve az egész kötet történelemszemlélete vetnek fel.

BEVEZETÉS A TERMINOLÓGIÁBA

Havas László előszava először a gyűjtemény körüli bizonytalanságokat ismerteti. A kézirati hagyomány szerint a gyűjtemény hat szerző munkája, a szerzőkről azonban sehonnan más honnan nem tudunk, tehát akár fikti-vek is lehetnek. Ezek a szerzők a műbeli utalások szerint Diocletianus (284–305), illetve Constantinus császár alatt alkottak (324–337), viszont későbbi művekre is hivatkoznak. Részben ezért, részben bizonyos anakronizmusok miatt a kutatók úgy gondolják, hogy a *Historia Augusta* ránk maradt formájában valójában a IV–V. század fordulóján született. Ettől a ponttól kezdve azonban a mű keletkezéséről eltérnek a vélemények: egyesek szerint az életrajzok valóban III–IV. századi írásokon alapulnak, amelyeket a IV–V. század fordulóján egy „szerkesztő” alaposan átírt és kibővített. Mások szerint viszont az egész gyűjtemény egyetlen IV–V. századi szerző „hamisítványa”. Bármelyik álláspontot fogadjuk is el, az eredmény nem változik: a gyűjtemény *mai* formájában egy kései szerző „hamisítása”, aki saját szemléletét, politikai állásfoglalását legalább száz évvel korábbi szerzők szájába adja.

A keletkezés kétes körülményeinek ismertetése után a tanulmány leg-hosszabban azt fejtegeti, hogy a *Historia Augusta* szövegeit (maradjunk most ennél a kellőképp homályos terminusnál, mindjárt kiderül, miért) leginkább *uralkodótükör*nek kell fel-fognunk. Azonban hogy mi is az az

uralkodótükör, kezdetben nem definiálja. A szó a 13. oldalon jelenik meg először, ám hogy mit ért rajta Havas László, azt csak a 27. oldalon árulja el. Mint írja, „irodalmi szempontból azonban e munkában nagy a rendetlenség, sok a hanyagság, legalábbis ha az életrajz elvárásai alapján ítéljük meg, mert más az értékítélet lehetősége, ha az «uralkodótükör» szempontjait vesszük figyelembe” (13. old.). Tehát szembeállítja az *életrajz*ot az *uralkodótükör*rel. Am helyett, hogy részletezné a különbséget, a következő három mondatban szerepel még a *vita*, az *életrajz* és a *biográfia* kifejezés, a tárgyalás pedig át-tér a datálás kérdésére. Az *uralkodótükör* kifejezés ezután egy fejezet cí-mében jelenik meg újra, melyet a fe-jezet első mondatában követ az *élet-rajz* és a *királytükör* szó (23. old.). A következő oldalakon váltakozva a *speculum regium*, a *biográfia*, a *vita*, az *életrajz*, az *életrajz*á formált „császár-tükör” és a *fejedelemtükör* megnevezés szerepel. Bár elsőre az olvasó kicsit elveszítettnek érzi magát, mire elérke-zik a kvázidefinícióhoz, addigra már sejti, hogy a „-tükör” kifejezések egy-más szinonimái, amelyeket az *élet-rajz*szal kell szembeállítania. És míg az *életrajz* az igazat mondja, méghoz-zá jól szerkesztett, irodalmilag is igé-nyes formában, addig az *uralkodótü-kör*ben nem az események elbeszélése és a történeti hitelesség a legfonto-sabb, hanem a jó uralkodó eszmény-képének megrajzolása (27. old.). Így visszamenőleg már érthetőbbé válik az a korábbi mondat, hogy „néme-lyik életrajza csaknem «királytükör-ként» hat, mert benne az a követel-ményrendszer kap hangot, amelyet a *Historia Augusta* készítője is megfo-galmazott a jó uralkodó irányában” (23. old.). Ez a mondat viszont azt sugallja, hogy azért akadnak „valódi életrajzok” is, de hogy melyek azok, arról a tanulmány nem beszél. Mindenetre érdekes, hogy miután több szövegről is megállapítja, hogy *ural-kodótükör*, vagyis inkább a tényeket igazítja az eszményhez, mint fordít-va, utána a kor jellemzésére ezen éle-trajzok tényanyagát használja fel, méghozzá úgy, hogy lényegében idé-zi az életrajzok szövegét, csak az idé-zőjelet nem rakja ki (például a 24. ol-

dalon).

BEVEZETÉS AZ OBJEKTÍV TÖRTÉNELEMBE

Persze a lényeges kérdés az, hogy az *életrajz* és az *uralkodótükör* szembeál-lítása megállja-e a helyét. A 33. olda-lon közvetve megismerhetjük Havas László történelemszemléletét: „Az antik történetíró ugyanis úgy vélte, hogy a történelemben nem a tény-anyag a legfontosabb, hanem a dol-gok mélyén rejlő valódi igazság. A *Historia Augusta* szerzője úgy vélhet-te, hogy az általa transzformált (?) történelem valóságosan átvilágítja és megvilágítja a történelmi események lényegét.” De vajon igazán csak az antik történetíró gondolja így? A tör-ténelmi narratíva ugyanis mindig a tényanyag szelekciója után születik meg, hiszen *mindent* nem lehet leírni. A mai történész is válogat a tények között, és valamilyen gondolatmenet-re fűzi fel *elbeszélését*. Márpedig ha válogat a tények között, az a végered-mény szempontjából nem feltétlenül különbözik sokban attól, mintha egyiket-másikat kicsit megváltoztatná (természetesen lehet körültekintően és tendenciózusan is válogatni), hi-szen egy másik történész esetleg ép-pen az első által kidobált tényekből teljesen eltérő narratívát tud alkotni, ráadásul maga az elbeszélés módja (a szóhasználat, az egyes események egymás mellé helyezése) sem ártatlan és semleges tényközlés, hiszen min-den szöveg (pusztán szövegvoltából fakadóan) komolyan befolyásolja be-fogadójának látásmódját.

De térjünk vissza egy pillanatra az *uralkodótükör* kérdéséhez, mert ezzel kapcsolatban bontakozik ki a tanul-mány egyik érdekes vonulata, a po-gány–keresztény szembeállítás. A 25–26. oldalon a következőt olvas-suk: „Az általunk vizsgált életrajzgyűjtemény tehát teljesen beleil-leszkedik keletkezési idejének «fejede-lemtükör» irodalmába. Csak miköz-ben a kyrénéi [keresztény] követ [Synesios] Constantinopolisban tel-jesen keresztény szellemben fogal-mazta meg a «jó uralkodó» feladatait, addig a *Historia Augusta* szerzője ide-áljait burkolt pogány felfogásban kör-vonalazta.” Ez az állítás azért megle-pő, mert egyébként is éppen azt vár-

nánk, hogy keresztény szerző keresztény szellemben, pogány pedig pogányban fogalmazza meg ideálját. Az érdekes éppen ezért a némi megvetést érzékeltető „burkolt pogány felfogás” kifejezés. Vajon miért kellene egy pogány történetírónak, aki még joggal számíthat a pogány olvasóközönségre, explicitté tennie, hogy ő „pogány”? Ezenkívül a „burkolt” kifejezés azt is sugallja, hogy a szerző titkolta pogány felfogását. De vajon miért tett volna így, és hol van erre a szövegben bizonyíték?

A pogány–keresztény kérdéskört és egyben a tanulmányt a következő gondolatmenet zárja: „A *Historia Augusta* tehát egy nagyon nehéz történelmi kérdéshez közelít, amelynek lényege a Római Birodalom sorsát, a pogány és a keresztény szellemiség összefüggését érinti többek közt. Mindez persze csupán a mű gerincét jelenti, mert emellett még számos fontos kulturális elemet exponál és meg is vizsgál az összeállítás [...] [A] birodalom elbukott, de a görög–római antik kultúra immár mint a keresztény szellemiség része fennmaradt [...] Az esedékes [?] 4/5. század fordulója után ezer évvel Petrarca szükségét érezte annak, hogy fiktív levelet intézzon a hagyományos római kronológia megalkotójához, Varróhoz [...] [A] humanista csak sajnálni tudja azt, hogy Varro ugyanakkor [?] már nem élhette meg a Megváltó megtestesülését. A közelmúltbeli 2000. év nem ilyen jellegű jubileum volt ugyan, de azért ez az évforduló is alkalmas egyfajta felmérésre a római szellemi örökséggel kapcsolatban, amely, ha valóban van európai identitás, amit manapság oly divat hangoztatni, akkor annak éppen ez egyik legfőbb komponense. Ma persze még nem tudhatjuk, milyen értékeket hoz számunkra ez az új identitásvizsgálat, az azonban aligha kétséges, hogy mi is legalább annyira sorsfordító időszakot élünk, mint akár a Kr. e. 1. század *imperium Romanum*, [...], akár a Kr. u. 4/5. század, amikor a most bemutatott *Historia Augusta* megszületett.” (49–50. old.) Bevallom, ezt nem pontosan értem. Talán az antik és a modern kultúra kontinuitását akarja hangsúlyozni a tanulmány szerzője, ami igaz ugyan, de so-

kat nem ad hozzá a *Historia Augusta* értelmezéséhez. Azt pedig csak hal-kan jegyzem meg, hogy manapság a görög–római kultúrát a *zsidó*–kereszténnyel szokás párba állítani; a „ha valóban van európai identitás, amit manapság oly divat hangoztatni” aktuálpolitikai implikációit pedig inkább nem is említem.

Havas László egyébként még egy helyen mond implicit véleményt korunkról: „Ugyanakkor mindez [ti. Alexander Severus, az egyik jó császár életrajza] szembesül azzal az elmentés Heliogabalus-portréval, amely a rossz uralkodó figuráját tudatosan negatívra, taszítóra formálja, felhasználva ebből a célból az obszcenitás eszközét is, amely persze bizonyára sok olvasó figyelmét is lekötötte, ill. magára vonta. A *Historia Augusta*nak ez a «tálalási módja» ugyanakkor manapság egészen modernnek hat, s így ebben a vonatkozásban a munka hatása vetekszik bizonyos mai alkotásokéval.” (27–28. old.) Ha valaki az „obszcenitás eszközét használja”, akkor olyan szexualitással kapcsolatos dolgokat ír le, amelyeket *nem illik*. Mire gondolhat a tanulmány szerzője? Nos, az életrajz szerint Heliogabalus (sok más rossz szokása mellett) fiúszertőket tart, a fürdőket járja, hogy minél nagyobb nemi szervű férfiakat találjon, és maga mellé vegye őket, „testének minden nyílásán keresztül habzsolja magába a gyönyört”, lakomáin orgiákat rendez, ahol nem *csak* szexuális szempontból szadista jelenetekkel szórakoztatja vendégeit. Nem akarok minden poént lelőni, mert szerintem ez a gyűjtemény legszórakoztatóbb darabja. Méghozzá azért, mert miközben a beszélő (fiktív szerző?) minden szavával mélyen elítéli Heliogabalus szokásait, valójában gyönyörködve lubickol bemutatásukban, a legapróbb részlet leírását sem bírja magába fojtani. Bár többször rendreutasítja és elhallgattatja magát, utána mindig újabb pikáns történetet ad elő. Így pedig a deklarált vélemény és a bőbeszédű kidolgozottság közötti ellentétől rendkívül izgalmassá válik a „rossz császár” életrajza. Havas László azonban nem a játékot látja benne, hanem a szükségtelen trágárságot, sőt azt is feltételezi, hogy a szerző bi-

zonyos részleteket csak azért iktatott művébe, hogy ezzel közönsége (Havas értékrendjében) alantasabb felének igényeit kiszolgálja – legalábbis máshogy nem tudom értelmezni az enyhén megvető „bizonyára sok olvasó figyelmét is lekötötte, ill. magára vonta” kitételt. (Azt meg sem merem kérdezni, hogy ha az olvasók „figyelmét is” lekötötte az obszcenitás, akkor még mije?) De Havas László nemcsak azokra az ókoriakra néz megvetéssel, akiknek ez tetszett, hanem a maiakra is. Szerinte ugyanis ez a tálalási mód „manapság” modernnek hat (tehát volt idő, amikor nem hatott annak), és így a „munka hatása” (ez volna a figyelemnek és még ki tudja, minek a lekötése?) „vetekszik bizonyos mai alkotásokéval”. Fordítsuk le magyarra: bizony ma is vannak (*o tempora, o mores!*) olyan irodalmi művek, amelyek attól modernnek, hogy a tobzódó szexualitást ábrázolják, s ezek Havas szerint „obszcének”. Bizony, ez a romlott mai világ, amelyben a szexualitás bemutatását művészetnek tekintik! Akik ismerik például korunk egyik dekadens drámaírójának, Christopher Marlowe-nak *II. Edward* című darabját, csak egyetértően bólogathatnak, hiszen annak cselekménye kísértetiesen hasonlít Heliogabalus élettörténetére, még a kivégzések legapróbb részletei is megegyeznek: a darab egyértelműen *korunk* szégyene... Vagyis látszik, hogy a szexualitással ilyen nyíltan foglalkozni csak romlott korokban: a felbomlóban lévő Rómában és „manapság” szokás. Nem tudom, Havas László valóban így gondolkodik-e, de a tanulmány e mondata ezt jelenti.

Bár az előszó egyértelművé teszi, hogy a *Historia Augusta* meglehetősen megbízhatatlan történeti forrás, Havas László és a kötet jegyzetei azért továbbra is tudományos műnek tekintik, hiszen sok helyen kiigazítják a pontatlan adatot, vagy legalábbis felhívják arra a figyelmet, hogy egyik vagy másik adat biztosan téves/túlzó. Vajon ezzel a módszerrel „történelemkönyvvé” tehető-e a *Historia Augusta*? Ha egy-egy hibás adatot kiigazítunk, olvasható lesz a kor elfogulatlan leírásaként? Vajon nem jutnánk-e érdekesebb következtetésekre, ha áldokumentumoknak vagy egyszerűen

fikciónak tekintենék az írásokat? Nem mondana-e többet a korról, ha az adatok pontosítgatása helyett azt vizsgálnánk, vajon miért éppen ezt vagy azt az adatot másította meg a szerző?⁶ Milyen hatásra számított, amikor megváltoztatta az események sorrendjét, túlzó adatokat közölt a csatában részt vevő seregek létszámáról vagy a *Trimalchio lakomáját* is túlszárnyaló vacsorajelenetet iktatott az életrajzba? És hogyan lehetne értelmezni azt, hogy a szerző egyszer csak megszakít egy színes történetet, mondván: „Am jelentéktelen dolgokkal foglalkozunk, amikor fontosabb dolgokról kell beszélnünk...” (549. old.)? Ha így gondolta, miért nem húzta ki inkább az egész történetet? És vajon miért mondja csupán pár oldallal később ugyanabban az életrajzban egy újabb hasonló történet előtt, hogy „mivel a rövid apróságok szórakoztatóak és az olvasó számára kedvesek, nem lehet elhallgatni...” (554. old.)? Ennyire hanyag lett volna a hamisító-szerkesztő?

Ha máshonnan nem, *Az igazi Mao* című filmből tudjuk, hogy csak valós adatokból, képekből, filmfelvételekből ügyes narrációval létre lehet hozni olyan (ál)történeti munkát, amelyből egy szó sem igaz. Vajon a *Historia Augusta* valóban az a – korábban már idézett – legfontosabb tanulsága, hogy „a birodalom elbukott, de a görög–római antik kultúra immár mint a keresztény szellemiség része fennmaradt” (49. old.), illetve hogy „aligha kétséges, hogy mi is legalább annyira sorsfordító időszakot élünk, mint akár a Kr. e. 1. század *imperium Romanuma*, [...] akár a Kr. u. 4/5. század, amikor a most bemutatott *Historia Augusta* megszületett” (50. old.)? Nem inkább az például, hogy a propagandát, a manipulatív történelemhamisítást nem a hitleri Németországban, vagy a sztálini Szovjetunióban találták fel, és nem is ott alkalmazták utoljára? Tényleg a IV–V. „sorfordító eseményei” és az európai uniós csatlakozás között érdemes párhuzamot vonni? Nem lenne jobb végre tisztán látni, hogy a *Historia Augusta* nem történelemkönyv, hanem – kis túlzással – a tényekkel rendkívül ügyesen manipuláló mese? Legalábbis addig, amíg olvasásmó-

dunk reflektáltsága csak arra terjed ki, hogy a szöveg egyik-másik nyilvánvalóan hamis adatát kiigazítjuk, ám a mondatok mélyreható vizsgálatát nem végezzük el. Amikor ugyanis ennyire sűrűn „tévedő” szöveget olvasunk, akkor az értelmezéshez elengedhetetlen minden egyes mondat, minden ok-okozati összefüggés, minden szóválasztás, minden grammatikai kapcsolóelem részletes elemzése. Meg kell találni azokat a pontokat, ahol a szöveg elárulja önmagát, és megérteni, miért éppen ott és éppen azok a pontok hamisak. Az így nyert tudásunkkal szembesítve már történeti műként is kezelhetjük a *Historia Augusta*-t. Ez természetesen hatalmas, monográfiaméretű munka, ami nem várható el egy fordításkötet bevezetőjétől vagy jegyzeteitől. Az viszont igen, hogy legalább felvesse ezeket a kérdéseket, hogy az olvasó – ha akar – megválaszolja őket magának. Az ugyanis veszélyes következtetésekhez vezet, ha a szöveg szövegoltárt reflektálatlanul hagyjuk, mintha matematikai egyenlet lenne, amelyben csak át kell írunk a kettést hármasra, hogy az egyenlet kijöjjön.

MIRE JÓ A SZERKESZTŐ?

De ideje most már a teljes kötet szövegét közelebről szemügyre venni. Nincs helye a finomkodásnak: a *Historia Augusta* új kiadását mint kötetet nem szerkesztette és nem lektorálta senki. Ezt tudhatjuk onnan is, hogy sem szerkesztő, sem lektor, sem tördelő nincs megjelölve a belső címlapon (bár a fordításokat elvileg né-

gyen rendezték sajtó alá), de magunktól is elég hamar rájöhetünk. Néhány helyesírási vagy elválasztási hibát meg sem említenék, hiszen ilyen minden könyvben akad. Itt azonban nem néhány van, hanem zavaróan sok, ahogy azokból az értelmetlen mondatokból is, amelyekbe valószínűleg az utolsó pillanatban nyúltak bele, s így nem vették észre, hogy átalakítás közben kihagyták az állítmányt, vagy hogy az ige nincs egyeztetve a tárggyal („arra buzdította, hogy kegyességét legelőszőr az övéivel gyakoroljon”, 146. old.). Számptalan helyen marad ki a záró és néhol a kezdő idézőjel is; a belső idézőjelek (» «) helyett pedig mindenhol a normál idézőjel áll, pedig biztosan volt a nyomda számítógépén belső idézőjel is, hiszen a bevezető tanulmányban normál helyett meglepő módon kizárólag belső található (igaz, a Magyarországon szokásoshoz képest fordítva, ahogy azt fentebb meg is hagytam az idézetekben). Megengedhető-e, hogy a bevezető csupán a szerző nevével hivatkozzon a szakirodalomra akkor, ha az illetőnek négy könyve is szerepel a bibliográfiában, nem beszélve a Havas László által sokat emlegetett Calluról, akit viszont külön tételként meg sem találunk, csak a Paschoud-kiadás adatai között derül ki, hogy a kötetben neki is van egy cikke.

Az olvasó valószínűleg azt várja egy ekkora munkától – s ez sokkal lényegesebb –, hogy jól végiggondolt, egységes alapelvek szerint létrehozott szöveget kap. Úgy látszik azonban, a hús fordító a legalapvetőbb dolgokban sem állapotodott meg, ami már a kötet használhatóságát veszélyezteti. Mivel a római naptár rendszere különbözik a ma használatostól, terminológiája viszont gyakran összetéveszthető vele, nem ártott volna meg-egyezni abban, hogy a dátumokat hogyan adják vissza magyarul. A szövegben hol a latinnal egyező dátum-megjelölés olvasható („július idusa előtti hatodik napon”, 81. old.), amelynek magyar megfelelője (138. július 10.) a jegyzetben vagy a főszövegben zárójelben (57. old.) található; hol csak a dátum magyar fordítása („március 28-án”, 178. old.), és van, hogy megmarad a latin szerkezet, ám magyar fordításban: „a no-

6 ■ Erre utal Conte, és Hahn István is így próbál jelentést tulajdonítani a korábbi kiadás előszavában a *Historia Augusta* „hanyagosságainak”. A most vizsgált kiadás jegyzeteiben szereplő kiigazítások mintha inkább a már ki-nyomtatott könyvben utólag felfedezett nyomdahibák javításai lennének, nem pedig a jelentéssel, sőt jelentőséggel bíró csúsztatásokéi. Mintha a *Historia Augusta* szerzője csak tévedett volna bizonyos pontokon, nem pedig tudatosan szeretett volna egy bizonyos képet kialakítani olvasójában az adatok nagyvonalú kezelésével.

7 ■ A korábbi fordításban pedig *bukolok* (73. old.)

8 ■ A továbbiakban elsősorban a történeti meghatározottságról beszélek, de az itt felvetett problémákat természetesen a többi befolyásoló tényezővel kapcsolatban is meg lehetne vizsgálni.

vember elseje előtti hatodik napon” (102. old.), a megfelelő („251. október 27-én”) pedig a jegyzetben kap helyet.

Kezdetben azt gondoltam, hogy a nép- vagy helységnév attól függően szerepel magyaros vagy latinus formában, hogy van-e magyar megfelelője, de ez az elméletem hamar megdőlt. Ha a rómaiak *trákokkal* hadakoznak, miért *Thraciában* teszik, s miért olvashatunk ugyanabban a mondatban *egyiptomi* és *africai* legiókról? Még hosszan sorolhatnánk, mi mindent lehetett volna egységesíteni a tisztségek nevével a jogi kifejezésekig, de amikor a következő példával találkoztam, úgy döntöttem, nem érdemes ezzel tovább foglalkoznom. Avidius Cassius életrajzában ezt olvashatjuk: „Mert mikor a bukolói (marhapásztor) harcosok Egyiptomban sok súlyos vétket elkövettek...” (143. old.). A mondathoz tartozó jegyzet felhívja a figyelmet – ha magunktól nem emlékezünk rá –, hogy erről az eseményről már Marcus Antoninus életrajzában is olvashattunk, ám ha a megadott helyre lapozunk, ott ezt találjuk: „És amikor Egyiptom-szerzte a harcias bucolicusok (marhapásztorok) sok kellemetlenséget okoztak...” (119. old.) Mondanom sem kell, a latinban mindkétszer *Bucolici milites* szerepel,⁷ és persze nem nagy hibáról van szó, de jól mutatja, hogy senki sem vette a fáradságot, hogy legalább az egymásra utaló részeket összehasonlítsa.

AZ EGYSZERŰ FÉLREFORDÍTÁS

Áttérve a fordításokra, röviden elmondható, hogy kevés köztük az elfogadható munka. Nem könnyű húsz fordító munkáját egyszerre értékelni, hiszen természetesen mindegyikük más-más nehézségekkel birkózik. A következőkben megpróbálom összefoglalni azokat a problémákat, amelyek több fordítónál is előkerültek, vagy az adott kötetben általánosabb szinten is érdekesek lehetnek. Igyekezem minden fordítási kérdést egy-két nagyon jellemző példán keresztül megvilágítani. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a probléma csak az idézett helyeken jelenik meg, hiszen igazságtalan lennék, ha egy-két gyen-

gében sikerült mondat miatt alakítanék ki rossz véleményt egy 630 oldalas könyvről. Ahogy végigpörgetem példányom lapjait, sajnos alig találok benne oldalt, amelynek margóján legalább 4-5 mondat mellett ne állna megjegyzés, pedig a címnegyed szerint a fordításokat a fordítók közül négyen – Burai Erzsébet, Havas László, Szűcs Gábor és Takács Levente – ellenőrizték, és rendezték sajtó alá.

Akkor viszont nem értem, hogyan maradhattak a kötetben akkora tévedések, mint például a következő: „Végül Falco [aki összeesküvést szőtt a császár ellen, de végül kegyelmet kapott] háborítatlanul élvezte saját javait, és úgy halt meg, hogy fiát hagyta maga után örökösül. Bár sokan mondták: nem volt tudomásuk róla, hogy Falco a főhatalmat akarja magának. Mások pedig azt mondták, hogy azoknak a rabszolgáknak a hamis tanúvallomása alapján vádolták meg, akik elsikkasztották a vagyonát.” (174. old.) Mintha logikai ugrás lenne a második és harmadik mondat között: a második valakik ártatlanságáról szól, akik állításuk szerint nem ismerték Falco tervét, míg a harmadik Falcót mentegeti, miközben úgy éreznék logikusnak, hogy a két mondat ugyanazzal kapcsolatban állítson valamit. A második mondat így hangzik latinul: *Quamvis multi Falconem nescisse dixerint imperium sibi parari*. Ennek csak akkor lehetne az a fordítása, amit fent idéztem, ha feltételeznénk, hogy a szerző nemcsak a szöveg koherenciájával nem törődött, hanem több alapvető nyelvtani szabályt is áthágott: kötelező bővítményt hagyott ki, és a passzívumot is funkciótlanul használta. Ebben a mondatban ugyanis észrevehetünk egy tipikus latin szerkezetet, az *accusativus cum infinitivó*t. Az eredeti latin mondat (*multi dixerint Falconem [accusativus] nescisse [infinitivus]...*) helyes fordítása ennek megfelelően: „Sokan azt mondták, hogy Falco nem tudta...” Így már logikus, miért került egymás mellé a két mondat: „Sokan pedig azt állították: Falcónak nem volt arról tudomása, hogy neki szánták a hatalmat. Mások szerint pedig azok a rabszolgák jelentették fel hamis vádakat alapján, akik elsikkasztot-

ták a vagyonát.” Ez az egyetlen példa pontosan megmutatja, milyen munkát végeztek azok, akik „a fordításokat ellenőrizték és sajtó alá rendezték”, és ezt a hibát nem vették észre: az *accusativus cum infinitivo* a modern nyelvek függő beszédének felel meg, tehát nem nehéz elképzelni, milyen gyakran fordul elő.

A LEHŰSÉGESEBB FORDÍTÁS TÉVESZMÉJE

Bárhol ütjük is fel a kötetet, pár mondat után az az érzésünk támad, hogy a fordítók a mienktől nagyon eltérő magyar nyelvet beszélnek. Pontosabban, mintha nem ismernék a kortárs tudományos, értekező és szépirodalmi prózanyelvet. A legnagyobb problémát ugyanis nem a néhány teljesen értelmetlen vagy félrefordított mondat okozza (ezeknél ugyanis a figyelmesebb olvasó úgymint megakad, és nagy valószínűséggel rájön, hogy minek kellene ott állnia), hanem az akadozó, dögögő, méterekekről is fordítás-szagú mondatok tömkelege.

A fordítói alapelv érezhetően az volt, hogy a lehető leginkább ragaszkodni kell a latin eredetihez. Csak-hogy nem mindegy, mit értünk azon, hogy „lehető leginkább ragaszkodni” és „latin eredeti”: a fordításra váró szöveget és a célnyelvet tértől és időtől függetlenül tekintjük-e, a kettő közti különbséget pedig mechanikusan áthidalhatónak, vagy épp ellenkezőleg, történetileg-kulturálisan meghatározottnak?⁸ Ez utóbbi szemlélet mellett a fordító abból indul ki, hogy a szerző a kor és a hely (vagyis olvasói) nyelvi normáihoz igazodik (bentartja őket, vagy eltér tőlük), ezért akkor készíti az eredetihez leginkább ragaszkodó fordítást, ha a szöveget saját korának (elsősorban nyelvi) normáihoz igazítja. Ha a *Historia Augusta* nem hágtá át kora prózanyelvének normáit, elvárható volna, hogy magyar fordítása is megfeleljen a mai magyar prózanyelvnek.⁹ A mai befogadó számára jól olvasható magyar szöveg ugyanis megkönnyíti a hozzáférést egy távoli kor történelméhez, társadalmi viszonyaihoz, illetve a szerző(k) ezekről kialakított véleményéhez, sőt egyik-másik életrajz (de legalábbis néhány részlet) kifejezet-

ten szórakoztató is lesz.

Ha viszont a fordító úgy dönt, hogy nem veszi figyelembe a mű nyelvi (nyelvtörténeti, stilisztikai, strukturális stb.) jellemzőit, vagyis a latin szöveget tulajdonképpen titkosírással írt magyar szövegnek tekinti, amelyben minden jel mechanikusan megfeleltethető egy másiknak, akkor számára a fordítás csupán a titkosírás megfejtése lesz. A *Historia Augusta* fordítása során tehát elegendő, ha elővesszük a megbízhatóságáról és a modern tudományosság elvárásainak megfelelő lexikológiai elveiről híres, 1970-ben készült Györkösy-szótárat, és szavanként behelyettesítgetjük, azt sem véve figyelembe, hogy egyes magyar szavak jelentése azóta módosult, például pejoratív vagy más, speciális jelentést kapott. Az így keletkező fordítás azonban nem megfelejtett titkosírássá hasonlít, inkább, mondjuk, a cirill betűs orosz szöveg latin betűs átírására: vagyis a szöveg megértéséhez továbbra is tudnunk kell oroszul, mivel pedig nem minden hangnak van tökéletesen megfelelő latin betűs hangcsoport, lehet, hogy még nehezebb dolgunk lesz, mintha a cirill betűs írást olvassánk. Ezzel a módszerrel azonban csak szavakat fordítunk szöveg helyett. A *Historia Augusta* jelen fordítása sok helyütt olyan, mint a fonetikusan átírt orosz szöveg. Látszólag a „lehető leginkább” ragaszkodik az eredeti szöveghez, de nem ragaszkodik az eredeti szöveg és befogadója viszonyához, illetve az eredeti befogadóra gyakorolt hatásához: nyelve inkább IV–V. századi latin, mint XX–XXI. századi magyar.

A SZÓHASZNÁLATBELI FÉLREFORDÍTÁS

Először foglalkozzunk a talán aprónak, inkább szépészetinek feltűnő hibákkal, amelyekből azonban annyira sok van (ráadásul jól körülhatárolható típusokat alkotnak), hogy a nyelvileg picit is igényes olvasónak pár oldal után valóságos fizikai gyötrelmet okoznak. A legegyszerűbb közülük, hogy a fordító gyakran régiesíti és párosszal tölti meg az egyébként teljesen semleges szöveget, vagy más módon törli meg *stiláris egységét*. A kötetben például szinte mindenkinek „aty-

ja” van, nem „apja”, amittől minden mondat, amelyben szerepel, ünnepléssé válik, harangok kondulnak, a szem elfátyolosodik. Az „atyja” előfordulásához képest ritka az „essék” vagy az „eltűrhetnök” típusú ragozás; elismerem, hogy ezek az alakváltozatok a nyelvőrök kedvencei, és talán ez indokolta használatukat. Akkor viszont nem ártott volna minden szót így ragozni, bár nekem modorosnak tűnik, hiszen ezek már írásban is szinte teljesen kihalt formák. A kötetben van még néhány „engemet”, „néki”, és „midőn”, aminél csak az egyes fordításokban igen gyakori „legott” lepert meg jobban. Nem az tehát a probléma ezekkel a kifejezésekkel, hogy ne tetszenének – ez ízlés kérdése –, hanem az, hogy kilógnak a szövegből, amely nagyrészt mégiscsak a mai írásos nyelv használatára törekszik (és máshol az „engem”, „neki” és „amikor” alakokat használja), így pedig stílusalanná válik tőlük a mondat.

Már jellemzően a latin fordításokhoz köthető jelenség a „kegyes” (*pius*) problémája. A *pius* a latinban az egyik legpozitívabb emberi tulajdonságot jelölő melléknév, például Aeneas állandó jelzője. Jelentése lehet *jóságos, istenfélő, vallásos, rokonait szerető, méltányos, kötelességtudó* (az istenekkel és a rokonokkal szemben), *engedékeny, megkegyelmező* – magyarra tra-

9 ■ Még ha a fordítók úgy ítélték is volna meg, hogy a *Historia Augusta* nyelvi minősége messze alatta marad a korabeli próza nyelvnek – „aranykori” mércével a szerzők valóban nem a római irodalom legnagyobb stilisztái –, akkor sem ártott volna megfontolni, érdemes-e ennyire nehézkesre fordítani a szöveget. Vagyis feltenni a kérdést: vajon az-e a *Historia Augusta* legfontosabb jellemzője, hogy nehézkesek a mondatai (a fordító ugyanis minden irodalomelméleti képzettsége ellenére kénytelen valamilyen „intenciót” tulajdonítani a szerzőnek, amelyet azután reprodukál: számot kell vetnie azzal, hogy a fordítás egyben értelmezés is). Kénytelen vagyok azonban kételkedni abban, hogy ez az olvasó túróképességét próbára tevő fordítás ilyen reflexió hatására, tudatosan keletkezett volna.

10 ■ Pl. M. Nagy Ilona-Tegyey Imre: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 208. old.

11 ■ E. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp., 1998. 39. old.

12 ■ A latin eredeti (Peucini, Greuthungi), az angol és a korábbi magyar fordítás alapján talán inkább „peucin(us)ok, greuthung(us)ok”.

dicionálisan mégis mindig a *kegyes* szóval fordítják. (Egy mindennapos párhuzam: a szinkronizált filmekben a „see you [later]” szinte mindig „visz-lát”, ami különösen komikus, ha épp két nyolcéves gyerek búcsúzik így el egymástól a telefonban.) A *pius* szó hagyományos fordításának tehát az a következménye, hogy ha latinból átültetett szövegben a „kegyes” szóval találkozunk, akkor az nagyjából annyit jelent, hogy „itt most egy nagyon pozitív jelző áll, de nem tudtam jól lefordítani”. Így aztán rengeteg érthetetlen – de legalábbis jelentés nélküli – mondat keletkezik. Például: „Mert egy császár sem kegyes, ha nem gondol feleslegére és gyerekeire” (*kötelességtudó*, 146. old.), „Éljen a senatus kegyessége!” (*hűség*, 164. old.; ez a másik fordításban is *kegyes*), „Buzgón fogok törekedni arra, hogy ez a név is, amelyet a császárságba magammal hozok, olyan legyen, hogy majd mások is vágyódjanak utána, s a ti kegyességetek ítéletével a legjobbaknak adják majd oda” (*méltányosság, megfontoltság*, 299. old.; a korábbi fordításban *hűség*). Meg lehetett volna fontolni, nem érdemesebb-e világgóssá tenni a szó jelentését, és inkább jegyzetben jelezni, hogy az adott helyen a latinban a *pius* szó szerepel.

A szó szerinti fordításhoz ragaszkodó fordítók sokszor felesleges, illetve szokatlan névmáshasználatot erőltetnek a magyar mondatokra. Olyan helyeken is szerepel *neki, ő* és főképp *ugyanő*, ahol a magyar nyelv szintaxisa – a latinéval szemben – nem követelné meg. A másik jellemző probléma, hogy az *ezek* előfordul „a következő”, „az előbbi” és „az utóbbi” értelemben is. Ilyen mondatot szinte bármelyik oldalról lehetne idézni, úgyhogy csak pár példa: „Ha ugyanis egy embert megölnétek, nem mulasztaná el *neki* az állam, sem a senatus, sem a római nép, hogy értem rajtatok bosszút álljon” (332. old.): a latin igének (*desum*) ebben az esetben van kötelező bővítménye, a magyarban nincs. „Mindazonáltal köztudott, hogy a lázongásoktól összetörve, szellemen és lélekben egyaránt meggyengült. *Ugyanő* megparancsolta, hogy a szeptember hónapot Tacitusnak nevezzék el...” (521–522. old.).

A magyar *ugyanő* sokkal hangsúlyosabb, mint a latin *idem*; így jobb lett volna elhagyni, esetleg megismételni a nevet vagy a *császár* szót: ez aztán valóban nem lett volna a szövegűség feladása, csak a nyelvek különbözőségéből fakadó legalapvetőbb változtatás. (Képzeljünk el egy angolból átültetett szöveget, ahol a *she* fordítása minden mondatban *a nő!*) Egy levél és válaszlevél közlése után ez olvasható: „*Ezeket írja Cassiusról Verus, ezeket Marcus*” (140. old.) – az „előbbi–utóbbi” használata egyértelműbb lett volna. Ezenkívül szinte minden idézet vagy felsorolás előtt a következőhöz hasonló mondat áll: „Végzetének jelei *ezek* voltak...” (177. old.), márpedig ilyenkor a magyarban inkább visszautalást várnánk, felvezető mondatban pedig „következők”-et, legalábbis ha nem egy mondat következik utána, hanem mint itt, teljes bekezdés.

A latin rendkívül gyakran használja a *vel-vel* szópárt több dolog összekapcsolására. Ennek legegyszerűbb fordítása a „vagy–vagy”, illetve az „akár–akár”. A latinban azonban ugyanez a szópár áll akkor is, amikor magyarul „egyrészt..., másrészt”-et mondanánk, sőt néha csak „vagy”-ot, esetleg egyszerűen „is”-t. Például: „Mert akkora járvány tört ki akár Rómában, akár az achai városokban, hogy egyetlen nap alatt ötezer ember pusztult el ugyanabban a betegségben.” (412. old.) A fordítónak vennie kellett volna a bátorságot, hogy „egyrészt... másrészt”-et írjon, de nem hiszem, hogy bárki a szöveg meghamisításával vádolta volna, ha egyszerűen azt írja: „...járvány tört ki Rómában és az achai városokban is...”

A STRUKTURÁLIS FÉLREFORDÍTÁS

Most térjünk át azokra a hibákra, amelyek a két nyelv strukturális különbségeiből adódnak. A latin gyakran használ névszós szerkezeteket arra, amit a magyar valamilyen határozói (leggyakrabban idő- vagy célhatározói) alárendeléssel fejez ki. Például az a mondat, hogy „A várost elhagyva, Saxa Rubránál hatalmas zendülés tört ki a seregben a táborhely kijelölése miatt” (193. old.), sokkal gördülékenyebb lenne, ha a „várost elhagy-

va” helyett „miután elhagyta a várost” szerepelne, de a vessző itt mindenképp felesleges, a kötet összes ilyen helyén mégis megtaláljuk. Elismerem, rosszindulatúan választottam éppen ezt a példát, hiszen nemcsak azért furcsa, mert a magyart a névszós megoldás nehézkessé teszi, hanem azért is, mert ha már mindenképp ragaszkodunk a „-va/-ve”-szerkezethez, az „elhagyva” végrehajtójának akkor is azonosnak kellene lennie a „zendülés tört ki”-ével. „Bűnéül rótták fel azt is, hogy barátainak a mindennapos társasági életből és a lakomákról való távortartásával az udvari gőgöt erősítette.” (126–127. old.) Ezt a mondatot elsősorban az „-ás/-és” elvont főneves szerkezet és szintaktikai következménye, a „való” teszi nehézkessé. Pedig nyugodtan fordíthatnák volna így: „Azt is bűnéül rótták fel, hogy barátait távol tartotta a társadalmi élettől és a lakomáktól, így pedig fokozta udvartartásának gőgösségét.”

A fordított szöveg nehézkessége következhet a szórend jellegzetességeiből is. Középiskolai latintanulmányaink óta tudjuk, hogy a magyar szórendje a latinéhoz hasonlóan – és a nyugat-európai nyelvekkel szemben – szinte kötetlen.¹⁰ Ezen ismeretünk azonban, mint tudjuk, nem szabad, hogy könnyelműségre csábítson, ugyanis téves. Abban az értelemben persze igaz, hogy mondjuk a tárgy nem válik alanná és fordítva, csupán attól, hogy megváltoztatjuk a szavak sorrendjét, ellentétben például az angollal. De valóban ugyanazt jelentené a „Péter szereti Marit” és a „Péter Marit szereti”, csak mert ugyanaz az alanyuk és tárgyuk? Az elsőben a hangsúly a „Péter”-en van (ha egyáltalán van, hiszen ez a legsemlegesebb szórend), vagyis róla tesz állítást a mondat predikátuma, a másodikban pedig a „Marit”-on, ugyanis ha az ígét megelőzi valamelyik bővítménye, akkor az válik a mondat tartalmi, és beszédben egyben hangsúlyozásbeli súlypontjává, úgynevezett *fókuszá*vá.¹¹ Az első mondat jelentését így tehetnénk egyértelművé: „Péter szereti Marit, nem Sándor”, míg a másodikét: „Péter Marit szereti, nem Andit”. Vagyis a két példamondat csak végtelenen leegyszerűsített nézőpont-

ból jelenti ugyanazt, valós beszédhelyzetben – mint amilyen például egy könyv szövege – értelmük jól elkülöníthető. Ha tehát mindenhol megtartjuk a latin szórendet, az néha magyarul eltérő jelentésű vagy csak furcsán hangzó mondatokhoz vezet. Lássunk néhány példát! „Az itt közölt levél elmondja, hogy neki Antoninus mit válaszolt” (147. old.) szerepel „...hogy mit válaszolt neki Antoninus” helyett. „Először mérget adtak be neki, s mivel ez nem használt, azzal az atlétával fojtatták meg, akivel edzett” (163. old.) – mintha az atlétán volna a hangsúly (amit a latinban egyébként nem található kiemelés is erősít), pedig valójában a sikeres gyilkosság neve van szembeállítva a sikertelennel, ami úgy érzékeltethető, hogy az igekötő nem kerül hátra: „...megfojtatták az atlétával, akivel edzeni szokott”. Egyik kedvencem pedig álljon itt magyarázat nélkül, példaként a számtalan rosszul elhelyezett „is”-re: „Magam is egyike vagyok ugyanis a tudni vágyó embereknek, amit tagadni sem tudok, mert ti ösztökéltek erre, akik bár sok mindent tudtok, *tudni is még sokkal többet kívántok.*” (528–529. old.)

A strukturális különbségeket figyelembe nem vevő fordítások megtartották az igen hosszú, általában többszörös alárendelést tartalmazó, vagy sok közbeékelte magyarázattal megszakított latin mondatok szerkezetét. Két példa: „Mikor a senatusból folytatta útját a Capitolium felé, a nép az útjába állt; de fegyverrel sebeket ejtve, és azzal, hogy Iulianus aranyat ígért, amelyből néhányat meg is csilantott az ujjai között, hogy bizalmat keltsen maga iránt, visszazorították és eltávolították a tömeget.” (182. old.) Világosabb lett volna valahogy így: „Mikor a senatusból folytatta útját a Capitolium felé, a nép az útjába állt. A katonák erre megsebesítették az embereket, Iulianus pedig aranyat ígért nekik, sőt néhányat meg is csilantott ujjai között, hogy bizalmukat elnyerje. Így sikerült feloszlatni és visszazorítani a tömeget.” A másik: „Még a különféle szkíta törzsek, a peucusok, a grutongok,¹² a nyugati gótok, a tervingek, a visek, a gepidák, a kelták és a herulok is benyomultak a római területre a zsákmányszerzés

vágyától hajtvá, és ott sokféle pusztítottak, mialatt Claudiust más dolgok foglalták le, és mialatt jó hadvezérhez illően, erre a háborúra, amelyet győzelemmel fejezett be, olyan módon készült fel, hogy úgy tűnhet fel, a rómaiak végzetét a jó császár elfoglaltsága késleltette, ám én azt hiszem, mindez azért történt így, hogy Claudius dicsősége növekedjék, és győzelme még fényesebb legyen az egész földkerekségen.” (462. old.) Jobb lett volna így: „Ráadásul különböző szkíta törzsek, a peucinok, a greuthungok, a nyugati gótok, a tervingek, a visek, a gepidák, a kelták és a herulok törtek be zsákmányra éhesen a római területre, és sokfelé pusztítottak. Ez alatt ugyanis Claudius mással volt elfoglalva, és jó hadvezérhez méltóan készült arra a háborúra, amelyet aztán megnyert. Ezért bár úgy tűnhet, hogy a jó császár elfoglaltsága késleltette, hogy beteljen a római végzet, szerintem éppen hogy nőtt Claudius dicsősége, győzelme pedig még dicsőségesebb lett a földkerekségen.” És akad olyan furcsa szórendű mondat is, amely bár nem zavaró, annál inkább nevetésre ingerlő: „A jó császárak életrajzát versekben megírta” (311. old.), szerelmes könnyével azt is telesírta.

A SZITUÁCIÓ FÉLREFORDÍTÁSA

A hibák következő csoportját némi jóindulattal a szituáció elfelejtésének nevezném. A szerző például egy helyen senatusbeli felszólalásokat idéz, amelyekben a senatorok azt kérik a frissen választott császártól, hogy bánjon el az éppen kivégzett zsarnok segítőivel, a zsarnok holttestét pedig nyilvánosan szégyenítse meg. Az egész felszólalás csupa felkiáltó mondat, a vége felé pedig ez olvasható: „Ó, mi boldogok vagyunk a te uralmad alatt. Kérj, kérj szavazást, kérdezz a gyilkosról! *Kérjük a jelenléted!*” (165–166. old.) Értem én, hogy a *Praesentiam tuam rogamus* betűhív fordítása a „Kérjük a jelenléted”, és ha Heidegger-szöveggel dolgoznánk, elsőként kövezném meg önmagam a következő ötletemért. De nem lenne a szituációhoz jobban illő, ha olyan magyar kifejezéssel adnánk vissza a latint, amely akár valóban el is hangoz-

hatna egy ilyen helyzetben? Mondjuk: „Állj mellénk”, „Csatlakozz hozzánk”? Elismerem, hogy ez etimológiailag nem pontos változat, de a *praesentia* szó szótári jelentései között szerepel a *segítség*, a *támogatás*, a *védelem* is. Úgy érzem, itt a pontatlanabb valójában pontosabb lett volna.

Commodus Antoninus kegyetlenkedéseinek felsorolásában találkozunk a következővel: „A gyenge lábú emberekből, vagy azokból, akik nem tudtak járni, gigászokat formált úgy, hogy posztóval és vászonnal takarta el a térdüket. Ezáltal sárkányokhoz hasonlítottak, és azután nyilakkal végzett velük.” (157. old.) Biztos vagyok benne, hogy a fordító meg sem próbálta maga elé képzelni a látványt, amit leírt. Először a sárkány tűnik fel: ha egyszer gigászokat formált szegény emberekből, akkor hogy változnak a következő mondatban másik mesebeli szörnyé?¹³ Ami a magyarban *sárkány*, az a latinban *draco*, ami nemcsak sárkányt, hanem kígyót is jelent. A nyelvtanárok „hamis barát”-nak szokták nevezni azt az esetet, amikor a forrás- és a célnyelv egy-egy szava nagyon hasonlít egymásra (sőt etimológiai kapcsolatban is áll egymással), mégis mást jelent. Például az angol *ambulance* nem *ambulanciát* jelent magyarul, hanem *mentőket*. Ilyen a *draco* (lat.) – *dragon* (ang./fr.) – *Drache* (ném.) is, vagyis a modern nyelvekbe átkerülve a szó jelentése szűkült, és már csak sárkányt jelent. Na de miért néznének ki a szerencsétlen áldozatok kígyónak (vagy akár sárkánynak) attól, hogy a császár „posztóval és vászonnal *takarta el a térdüket*”? A latinban ez áll: *Debiles pedibus et eos qui ambulare non possent, in gigantum modum formavit, ita ut a genibus de pannis et linteis quasi dracones tegerentur...* Nem pontosan látom át, hogy a *tegerentur a genibus* milyen szerkezetként jelentené azt, hogy „eltakarta a térdüket”, de mindenesetre kínálkozik egy másik értelmezés: „térdüktől [lefelé] posztóba és vászonba tekerte őket”. Így ugyanis már valóban kígyóra hasonlítanak, hiszen egész testük henger alakú, lábukat nem tudják használni,

tehát nem tudnak menekülni, s már érthetővé válik, hogy miért különösen kegyetlen ez a szórakozás. Már csak azt kell megfontolnunk, mi értelme van annak, hogy „gyenge lábú emberek” (szerintem semmi), s vajon a *debiles pedibus* nem jelenthet-e azt, hogy „nyomorék lábúak”, ezenkívül „akik nem tudnak járni”, azok magyarul „bénák”. Ha végül a „nyilakkal végzett velük” szolgálai többe számának sutaságán is javítunk, közben újra egyesítve a mondatot, valami ilyesmit kapunk: „Nyomorék lábúakat és bénákat változtatott át gigász kinézetűvé úgy, hogy térdtől lefelé posztóba és vászonba tekerte őket, amitől kígyó alakot öltöttek; ezután lenyilazta őket.” Elismerem, hogy a mondat megértésében segítségemre volt a szöveg egyik kiadásának angol fordítása és a hozzá tartozó lábjegyzet, de ez a kötetbeli fordítónak is rendelkezésére állt!

Szintén mintha a szituációt nem vették volna figyelembe a következő három példa fordítói. Clodius Albinusszal kapcsolatban olvashatjuk: „Ugyanis a Caesar családjában egy különös szokás volt divatban, hogy a Caesar gyermekei egy öblös teknősbékahéjban fürödjenek...” (221 old.) Tekintsünk most el a két felesleges határozatlan névelőtől, az erőltetett kötőmódtól és attól, hogy a magyarban az ilyen szűkítő/kijelölő alárendelések utalószava nem az „egy”, hanem az „az a”. De vajon mi az a „teknősbékahéj”? Nem tudom, a fordító a teknőc mely testrészt képzelte maga elé, mindenesetre a „teknős páncéljában fürdették” kifejezést meggyőzőbbnek gondolom. Az isteni Claudius életrajzának fordítója viszont mint ha megkeresztelte volna a pogány szerzőt, de legalábbis a földi élettel kapcsolatos szóhasználatát: „Miután a gót háború valóban befejeződött, igen súlyos betegség kapott lábra, Claudius is megbetegedett, s ekkor hagyta el az árnyékvilágot, s erényei méltó jutalmául az égbe távozott, ahol is az istenek és csillagok közé költözött.” (467. old.) A földi létet még Platón sem nevezi árnyékvilágnak, az árnyak ugyanis általában az alvilágban laknak: ők a halottak, vagyis görög-római kontextusban „árnyékvilág”-ról beszélni az *élet* szinoni-

13 ■ A korábbi fordításban is sárkány szerepelt.

májaként olyan, mintha egy Vatikánban játszódó regényben valamelyik pap az „isteneket” emlegetné. Ráadásul a latinban egyszerűen *mortalis*, vagyis „halandók [világa]” áll. A végére hagytam a kedvencemet: „A halála előtti napon a Nap melletti csillagok egész nap igen fényesnek látszottak.” (177. old.) Mely csillagok is vannak a nap mellett? A fordító talán még sosem nézett fel az égre, és ezért nem értette meg, hogy nem hétköznapi dolog, hanem csoda, ha a nap mellett csillagok is látszanak az égen. A szerző éppen ezért említi intő jelként. Vagyis: „A halála előtti napon napközben nemcsak a nap, hanem a csillagok is igen fényesen látszottak.”

Megjelent a *Historia Augusta* és mégsem örülhetünk neki. Valószínűleg jó pár évet várhatunk, amíg valaki újból úgy érzi, hogy le kellene fordítani. Addig pedig itt marad nekünk ez a szép kötet, amelynek bevezető tanulmánya alig segíti az eligazodást, és a terjedelmes jegyzetanyag is csak ritkán járul hozzá a szövegek megértéséhez, ha az olvasó nem tudja magától is azt, amit a római ünnepekről, tisztségekről, istenekről, történelmi személyekről tudni illik. (Ez utóbbi szavakat nem önteltségből írtam. Hogy mi Havas László véleménye a latinul nem tudó – a római kultúrát nem betéve ismerő – olvasóról, azt elárulja egyik jelzője: „Hadd idézzek itt a magyarra általában csak nehezen lefordítható szójátékok közül egy olyat, amely azok számára is könnyen felfogható, akik csak szerényebb latin nyelvi ismerettel rendelkeznek.” [32. old.] A „könnyen felfogható” fordulat leginkább a szellemi fogyatékosnak tekintett gyereket türelmetlenül kioktató tanítónőt juttatja eszünkbe.) Persze nem meglepő, hogy a jegyzetek olyan kevéssé segítenek, hiszen – noha a belső címloldal szerint a fordítók jegyzetei alapján állították össze őket – szinte egytől egyig a Magie-féle 1921-es kiadás jegyzeteinek fordításai (legalábbis nem találtam olyat, ahol a magyar kiadás szolgált volna magyarázattal, az angol pedig nem, s tartalmuk is kísértetiesen egybeesett), márpedig Magie kiadása egyértelműen szűkebb szakmai közönség számára készült egy olyan történelmi korban, amikor a latintanulás még min-

denkinek kötelező volt.

Végül eleget kell tennem egy szomorú és egy örömteli kötelességnek. Meg kell említenem, hogy *Helvius Pertinax életrajza* – amelyben az értelmetlen mondatok végzetesen félrefordítottakkal váltakoznak, természetesen nem kis átfedéssel a két kategória közt – és *Az isteni Claudius életrajza* egyértelműen a két legmélyebb pontjai, az elszórt versfordításokkal (mindegyiket ugyanaz készítette) egyetemben. Örömhír viszont, hogy Szűcs Tamás fordítása, *A harminc trónbitorló* megbízhatóan elvégzett munka, hogy a Kiss Sebestyén készítette *Opilius Macrinus* olvasva kezdtem jól érezni magam, és meglepődtem, hogy már a történetre is figyelhetek, mert nem bukdácsolok a mondatok között. A Szűcs Gábor fordította *Az isteni Aurelianus* pedig egyenesen élvezetes. Az *Antoninus*

Heliogabalus elejét Kiséry Zsuzsanna, a második felét Sipos Flórián fordította. Ez az életrajz egészében jól sikerült munka, Kiséry Zsuzsanna fordítása pedig végre magyar szöveg, ráadásul jól eltalált, élvezetes elbeszélői stílusban. Kár, hogy neki csak egy fél életrajz jutott.

Nagyon fontos foglalkozás a fordítóé. Munkája során magyarul teremti újra egy másik kultúra alkotását, s ha ez jól sikerül, olyasvalami válik kultúránk részévé, ami korábban nem volt az. A *Historia Augusta* jó magyar fordítása segíthetne árnyaltabban gondolkodnunk a római császárságról: tanulságos lenne tudni, hogyan látta s főleg hogyan láttatta a IV–V. század történetírója a II–III. század Római Birodalmát. Ez viszont a szöveg alapos feldolgozását igényli olvasójától, aminek pedig előfeltétele, hogy a befogadást ne bonyolítsák

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 40. SZÁM ² 2006. 2. SZÁM

Múlt idő

Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet
Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához

Határsértők

Cieger András: Gazdagodás és korrupciós vád
A magyar politikusok vagyongyarapításának lehetőségei
és megítélése az 1860–70-es években

Tudós tusák

Takács Erzsébet: Struktúra, mélység szint vagy hosszú időtartam?
Lévi-Strauss, Gurvitch és Braudel vitája antropológiáról,
szociológiáról és történelemlről
Verein für Socialpolitik: Vita a nemzetgazdaság produktivásáról, 1909

Századvég-szövegelő

„...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell.”
Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolfal – 2. rész

nyelvi nehézségek, és mindenki olyan nyelven olvashassa, amelyen ért. Ha tud, latinul, ha nem, akkor magyarul.

Szóval jó volna, ha meg lenne magyarul a *Historia Augusta*. □